९१

अरुणो वैतहव्यः। अग्निः । जगती, १५ त्रिष्टुप्।

सं जागृवद्भिर्जरमाण इध्यते दमे दमूना इषयन्निळस्पदे।
विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो विभुर्विभावा सुषखा सखीयते॥ १०.०९१.०१

जागृवद्भिः- जागरणशीलैः। जरमाणः- स्तुतः। दमूनाः- दानमनाः। दान्तमना अग्निः। इळस्पदे- मन्त्रमये। दमे- सदने। इषयन्- कामयमानः । सं इध्यते- उद्दीपितो भवति। विश्वस्य- सर्वस्य। हविषः- हव्यस्य। होता- समर्पकः। वरेण्यः- श्रेष्ठः। विभुः- व्याप्तः। विभावा- दीप्तः। सुसखा। सखीयते- मैत्रीमिच्छति ॥१ ॥

स दर्शतश्रीरतिथिर्गृहेगृहे वनेवने शिश्रिये तक्वरीरिव।
जनंजनं जन्यो नाति मन्यते विश आ क्षेति विश्यो३ विशंविशम्॥ १०.०९१.०२

सः- असौ। दर्शतश्रीः- दर्शनीयविभूतिः। गृहेगृहे- प्रतिसदनम्। अतिथिः। वनेवने- प्रत्याश्रितम्। तक्वरीरिव- सरन्निव। शिश्रिये- श्रयति। जन्यः- जनहितः। जनंजनम्- सर्वं जनम्। नाति मन्यते- नातिक्रम्य गच्छति। विश्यः- विशां हितः। विशः- प्रजाः। आक्षेति- अभिगच्छति। विशंविशम्- सर्वाः प्रजाः अधितिष्ठति ॥२ ॥

सुदक्षो दक्षैः क्रतुनासि सुक्रतुरग्ने कविः काव्येनासि विश्ववित्।
वसुर्वसूनां क्षयसि त्वमेक इद्यावा च यानि पृथिवी च पुष्यतः॥ १०.०९१.०३

दक्षैः- समर्थशक्तिभिः। सुदक्षः- सुसमर्थः। क्रतुना- प्रज्ञया। सुक्रतुः- शोभनप्रज्ञः। अग्ने- पावक सर्वभूतहितक्रतो। काव्येन- दर्शनेन। कविः- क्रान्तदर्शी। असि- भवसि। विश्ववित्- सर्वविदसि। त्वमेकः। वसूनां वसुः- चित्तवृत्तिस्तम्भकारकशक्तीनामुत्तमः। क्षयसि- निवासं करोषि। द्यावा पृथिवी- द्यावापृथिव्यौ। यानि- तत्स्थानि यानि। पुष्यतः- संवर्धयतः। तेषाम्। वसूनाम्। वसुः- वासयितासि ॥३ ॥

प्रजानन्नग्ने तव योनिमृत्वियमिळायास्पदे घृतवन्तमासदः।

आ ते चिकित्र उषसामिवेतयोऽरेपसः सूर्यस्येव रश्मयः॥ १०.०९१.०४

अग्ने- पावक सर्वभूतहितक्रतो। प्रजानन्- ज्ञानसम्पन्नः सन्। ऋत्वियम्- ऋतमयम्। इळायास्पदे- मन्त्रपदस्थम्। घृतवन्तम्- दीप्तिमन्तम्। तव- भवतः। योनिम्- सदनम्। आसदः- उपविष्टवान्। ते- तव रश्मयः। उषसाम्- विद्यानाम्। एतयः- प्रज्ञामया रश्मय इव। अरेपसः- अदोषाः। सूर्यस्येव रश्मयः- सूर्यकिरणा इव। आ चिकित्रे- प्रज्ञायन्ते॥४॥

तव श्रियो वर्ष्यस्येव विद्युतश्चित्राश्चिकित्र उषसां न केतवः।

यदोषधीरभिसृष्टो वनानि च परि स्वयं चिनुषे अन्नमास्ये॥ १०.०९१.०५

तव- भवतः। श्रियः- रश्मयः। वर्ष्यस्येव विद्युतः- मेघ्या विद्युत इव। चित्राः- असाधारणाः। उषसां न केतवः- प्रभातकिरणा इव। चिकित्रे- प्रज्ञायन्ते। यत्- यदा। ओषधीः। वनानि प्रति। अभिसृष्टः- विसृष्टः। तदा। आस्ये- स्वमुखे। अन्नम्- ओषध्यादिकमन्नम्। स्वयम्। परि चिनुषे- परिक्षिपसि। भक्षयसि। भौमभोगरतिं सर्वभूतहितक्रतुर्भस्मीकरोतीत्याध्यात्मिके॥५॥

तमोषधीर्दधिरे गर्भमृत्वियं तमापो अग्निं जनयन्त मातरः।

तमित्समानं वनिनश्च वीरुधोऽन्तर्वतीश्च सुवते च विश्वहा॥ १०.०९१.०६

तम्- अमुमग्निम्। ओषधीः- ओषधयः। ऋत्वियम्- ऋतमयम्। गर्भम्। दधिरे- धृतवत्यः। मातरः- जनन्यः। आपः। तमग्निम्। जनयन्त- गर्भत्त्वेन धृत्त्वा उत्पादितवत्यः। वनिनश्च- आरण्याश्च। वीरुधः। समानम्- समत्त्वभावयुक्तम्। तम्। गर्भे धारयन्ति। विश्वहा- सर्वदा। च। अन्तर्वतीश्च- गर्भवत्य एताः। सुवते- तमग्निं जनयन्ति। भौमद्रव्याणि शारीराणि च मूलशक्तिधाराश्च सङ्कल्पाख्यमग्निं गर्भे धारयन्ति सृजन्ति चेत्याध्यात्मिके। जलाद्विद्युदुत्पत्तिरित्याधिभौतिके॥६॥

वातोपधूत इषितो वशाँ अनु तृषु यदन्ना वेविषद्वितिष्ठसे।

आ ते यतन्ते रथ्यो३ यथा पृथक्छर्धांस्यग्ने अजराणि धक्षतः॥ १०.०९१.०७

वातोपधूतः- वायुना कम्पित इत्याधिभौतिके। प्राणेन चलित इत्याध्यात्मिके। इषितः- प्रेरितश्च। तृषु- क्षिप्रम्। वशान्- कान्तान्। अन्ना- वनस्पतीन् भौमभोगान्। अनु। यत्- यदा। वितिष्ठसे-

अधितिष्ठसि। तदा। अग्ने। धक्षतः- दहतः। ते- तव। अजराणि- अमराणि। पृथक् शर्धांसि- विशेषतेजांसि। रथ्यो यथा- रथचक्राणीव। आ यतन्ते- भौमभोगानादातुं प्रयत्नं कुर्वन्ति। स्वार्थपरभौमभोगरतिं सर्वभूतहितक्रतवे यदा समर्पयामस्तदा भौमभोगरतिर्भस्मीभवतीति भावः ॥७॥

मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परिभूतमं मतिम्।
तमिदर्भे हविष्या समानमित्तमिन्महे वृणते नान्यं त्वत्॥ १०.०९१.०८

मेधाकारम्- प्रज्ञामयं प्रज्ञाकरं वा। विदथस्य- उपासनस्य। प्रसाधनम्- मण्डनम्। होतारम्- देवाह्वातारम्। परिभूतमम्- परितो भवितारम्। मतिम्- मननमयम्। तम्- अमुम्। अग्निम्- सर्वभूतहितरत्युद्भूतसङ्कल्पम्। समानम्- समत्त्वभावयुक्तम्। अर्भे हविषि- अल्पे हव्यदाने। महे- महति च। वृणते- उपासका वरणं कुर्वन्ति। त्वत् अन्यम्- भवदितरम्। न- न वरणं कुर्वन्ति ॥८॥

त्वामिदत्र वृणते त्वायवो होतारमग्ने विदथेषु वेधसः।
यद्देवयन्तो दधति प्रयांसि ते हविष्मन्तो मनवो वृक्तबर्हिषः॥ १०.०९१.०९

अग्ने- सर्वभूतहितक्रतो। त्वाम्- भवन्तम्। होतारम्- देवाह्वातारम्। इत्- एव। अत्र- अस्मिन् स्थाने। वेधसः- विद्वांसः। त्वायवः- त्वत्कामाः। विदथेषु- उपासनेषु। वृणते- वरणं कुर्वन्ति। देवयन्तः- देवकामाः। हविष्मन्तः- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्यसम्पन्नाः। मनवः- मननशीलाः। वृक्तबर्हिषः- देवेभ्य आवर्जितं समर्पितं दर्भासनं यैस्ते वृक्तबर्हिषः। समर्पितचित्ताकाशा इत्याध्यात्मिके। ते- त्वदर्थम्। प्रयांसि- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहव्यानि। दधति- धारयन्ति ॥९॥

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायतः।
तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे॥ १०.०९१.१०

पूर्वं व्याख्यातम् ॥१०॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय मर्त्यः समिधा दाशदुत वा हविष्कृति।

तस्य होता भवसि यासि दूत्य१मुप ब्रूषे यजस्यध्वरीयसि॥ १०.०९१.११

यः। अमृताय- अमराय। तुभ्यम्- त्वदर्थम्। अग्ने- सर्वभूतहितक्रतो। मर्त्यः- मनुष्यः। समिधा- समिधम्। उत वा- अपि च। हविष्कृति- हवींषि। दाशत्- ददाति। तस्य- तदर्थम्। होता- देवाह्वाता। भवसि। दूत्यम्- दौत्यम्। यासि- गच्छसि। उप ब्रूषे- देवेभ्योऽस्यार्थे वदसि। गुरुरसि। अध्वरीयसि- ध्वररहितं सर्वभूतहितं कर्म कर्तुमिच्छसि ॥११॥

इमा अस्मै मतयो वाचो अस्मदाँ ऋचो गिरः सुष्टुतयः समग्मत।

वसूयवो वसवे जातवेदसे वृद्धासु चिद्वर्धनो यासु चाकनत्॥ १०.०९१.१२

यासु। वृद्धासु। वर्धनः- वर्धमानोग्निः। चाकनत्- उपासकान् कामयते। इमाः- एताः। अस्मै- एतस्मै। वसवे- चित्तवृत्तिस्तम्भकारकाय। जातवेदसे- जातविद्यायाग्नये। मतयः- बुद्धयः। वाचः। ऋचः- मन्त्रमय्यः। गिरः- वाण्यः। सुष्टुतयः- शोभनस्तुतिमय्यः। वसूयवः- सम्पत्कामाः। अस्मत्- अस्मत्तः। आ- आभिमुख्येन। समग्मत- समायान्ति ॥१२॥

इमां प्रत्नाय सुष्टुतिं नवीयसीं वोचेयमस्मा उशते शृणोतु नः।

भूया अन्तरा हृद्यस्य निस्पृशे जायेव पत्य उशती सुवासाः॥ १०.०९१.१३

प्रत्नाय- सनातनाय। उशते- कामयते। अस्मै- एतस्मै अग्नये। इमाम्- एताम् नवीयसीम्- अगतरसामभिनवाम्। सुष्टुतिम्- शोभनस्तुतिम्। वोचेयम्- वदामि। नः- अस्माकं स्तुतिम्। शृणोतु। सुवासाः- सुमण्डिता। उशती- कामयन्ती। जाया- पत्नी। पत्ये- भर्त्रे। इव। अस्य- एतस्याग्नेः। हृदि अन्तरा निस्पृशे- हृदयमध्यस्पर्शनाय। भूयाः- भूयासम्। व्यत्ययेन मध्यमः ॥१३॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः।

कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनये चारुमग्नये॥ १०.०९१.१४

यस्मिन्। अश्वासः- प्राणाः। ऋषभासः- श्रेष्ठाः। उक्षणः- सेक्तारः। वशाः- कान्ताः। मेषाः- दर्शनभूता रसाः। मिष धातोर्दर्शनार्थः काव्येषु प्रसिद्धो मिषतां सर्वरक्षसामित्यादिषु। अवसृष्टासः-

विसृष्टाः। आहुताः- समर्पिताः। तस्मै। कीलालपे- जीवोदकमनुभवते। कीलालमुदकमिति यास्कः। सोमपृष्ठाय- रसोत्कर्षाय। वेधसे- मेधाविने। अग्नये- सर्वभूतहितक्रतवे। हृदा- हृदयेन रसमयेन। चारुम्- कल्याणम्। मतिम्- मननम्। जनये- सृजामि ॥१४॥

अहाव्यग्ने हविरास्ये ते स्रुचीव घृतं चम्वीव सोमः।

वाजसनिं रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम्॥ १०.०९१.१५

अग्ने। स्रुचि- स्रुक्पात्रे। घृतमिव। चम्वि- चमसपात्रे। सोम इव- सोमरसमिव। अग्ने। ते- तव। आस्ये- मुखे। हविः- हव्यम्। अहावि- समर्प्यते। वाजसनिम्- बलसंभक्रीम्। सुवीरम्- शोभनवीर्याम्। प्रशस्तम्- सुख्याताम्। यशसम्- कीर्तिमयीम्। बृहन्तम्- महतीम्। रयिम्- दानयोग्यसम्पदम्। अस्मे- अस्मदर्थम्। धेहि- धारय प्रयच्छ ॥१५॥